

Scientific Journal Quarterly of Middle East Studies

Vol 31. No 2. Summer 2024

Received date: 2024.08.12

Acceptance date: 2024.09.16

مرکز پژوهش‌های علمی و
مطالعات استراتژیک خاورمیانه

Home page: www.cmess.sinaweb.net

DOR: 20.1001.1.15601986.1403.31.2.5.7

Hydropolitical Security Complex and Water Interaction Mechanisms in the Euphrates Basin

Masoumeh Ghanbari¹, Vali Golmohammady², Masoud Mousavi Shafaei³,
Mohammadreza Shahbazbegian⁴

Abstract

This study examines the hydropolitical developments in the Euphrates basin over the past two decades utilizing the hydropolitical security complex framework. The primary research question is: "How have power dynamics in the last two decades influenced the hydropolitical security complex of the Euphrates?" The research hypothesis posits that the dynamics of vertical and horizontal relationships have transformed shared water resources from a factor for sustainable development into a variable for power acquisition. Furthermore, it suggests that the emergence of new actors has increased the complexity of water interactions within the Euphrates hydropolitical security complex. This investigation employs a qualitative methodology and analysis of credible documents to examine vertical and horizontal relationships within the basin. The findings indicate that, in addition to changes in the regional power structure and the emergence of new actors, climate change has also altered the basin's hydropolitical dynamics. This research aims to provide a comprehensive analysis of recent developments, offering a deeper understanding of the intertwining of water relations and broader security issues in the Euphrates basin.

Keywords: Hydropolitical security complex, water interactions, vertical and horizontal relationships, Kurdistan Autonomous Region, Rojava, climate change.

1 - PhD Student in International Relations, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

2 - Assistant Professor, Department of International Relations, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

3 - Associate Professor, Department of International Relations, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

4 - Assistant Professor, Department of Political Geography, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

مرکز پژوهش‌های علمی و
مطالعات استراتژیک خاورمیانه

فصلنامه علمی مطالعات خاورمیانه

سال ۳۱، شماره ۲، پیاپی (۱۱۶)، تابستان ۱۴۰۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۶

Home page: www.cmess.sinaweb.net

DOR: ۲۰.۱۰۰۱.۱.۱۵۶۰۱۹۸۶.۱۴۰۳.۳۱.۲.۵.۷

نوع مقاله: پژوهشی

مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی و ساز و کارهای تعاملات آبی در حوضه فرات^۱

معصومه قنبری^۲، ولی گل محمدی^۳، مسعود موسوی شفائی^۴، محمدرضا شهبازبگیان^۵

چکیده

این پژوهش به بررسی تحولات هیدروپلیتیکی حوضه فرات طی دو دهه اخیر با استفاده از چارچوب مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی می‌پردازد. سوال اصلی تحقیق این است که پویایی‌های قدرت در دو دهه اخیر، چگونه بر مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی فرات تاثیر گذاشته است؟ فرضیه پژوهش، پویایی‌های روابط عمودی و افقی را عامل به حاشیه رفتن موضوع آب مشترک از عاملی برای توسعه پایدار به متغیری برای کسب قدرت می‌داند و ظهور بازیگران جدید را موجب پیچیدگی بیشتر تعاملات آبی در مجموعه امنیتی هیدروپلیتیکی فرات می‌داند. این مطالعه با استفاده از روش کیفی و تحلیل اسناد معتبر، روابط عمودی و افقی در حوضه را بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که علاوه بر تغییرات در ساختار قدرت منطقه‌ای و ظهور بازیگران جدید، تغییرات اقلیمی نیز دینامیک هیدروپلیتیکی حوضه را دگرگون کرده است. پژوهش حاضر تلاش دارد با ارائه تحلیلی جامع از تحولات اخیر، درک عمیق‌تری از درهم‌تنیدگی روابط آبی و مسائل گسترده‌تر امنیتی در حوضه فرات ارائه دهد.

واژگان کلیدی: مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی، تعاملات آبی، روابط عمودی و افقی، اقلیم خودمختار کردستان، روزاوا، تغییرات اقلیمی.

۱ - این مقاله از رساله دکتری با عنوان مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی و مکانیزم تعاملات آبی در حوضه‌های فرات و اردن، استخراج شده است.

۲ - دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. m.qanbari@modares.ac.ir

۳ - استادیار گروه روابط بین‌الملل، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. vali.golmohammady@modares.ac.ir

۴ - دانشیار گروه روابط بین‌الملل، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. shafaee@modares.ac.ir

۵ - استادیار گروه جغرافیای سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. mr.shahbazbegian@modares.ac.ir

مقدمه

رود فرات یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین حوضه‌های آبی در جنوب غرب آسیا است که جمعیتی حدود ۲۷ میلیون نفر را پشتیبانی می‌کند (Shamout & Lahn, 2015: 1). مساحت این حوضه حدود ۴۴۰۰۰۰ کیلومتر مربع و بین ۵ کشور (عراق ۴۷٪، ترکیه ۲۸٪، سوریه ۲۲٪، عربستان سعودی ۲.۹۷٪ و اردن ۰.۳٪) مشترک است^۱ (Al Ansari et al, 2018: 1). سرشاخه‌های اصلی فرات، رودخانه‌های قره سو^۲ و مراد سو^۳، در خاک ترکیه واقع شده‌اند و پس از عبور از سوریه وارد خاک عراق می‌شود. توپوگرافی فرات، از سرچشمه تا مصب رودخانه بسیار متغیر است به طوری که میانگین بارش سالانه در سرچشمه آن ۱۰۰۰ میلی‌متر و در مصب به ۱۵۰ میلی‌متر می‌رسد. ترکیه حدود ۸۹٪ و سوریه ۱۱٪ جریان آب را تامین می‌کند، در حالی که هیچ سرشاخه‌ای برای تغذیه آب این رودخانه در داخل خاک عراق وجود ندارد (ESCWA, 2013: 49). این به آن معنا است که یک سد در قسمت بالادست قادر به کنترل حجم زیادی از آب رودخانه است و دسترسی به آب برای عراق و سوریه به شدت تحت تاثیر سیاست‌های آبی دولت ترکیه قرار دارد (Kibaroglu & Scheumann, 2013: 5-6).

وابستگی بالای هر سه کشور ساحلی به فرات، مسائل مربوط به مدیریت آب این رودخانه را موضوع همکاری و مناقشه میان این سه کشور قرار داده است. در دهه‌های اخیر، تحولات ژئوپلیتیکی گسترده، مانند حضور نظامی آمریکا در عراق، جنگ داخلی سوریه، ظهور و سقوط داعش، پیدایش مناطق خودمختار کرد در سوریه و عراق و تغییرات در سیاست‌های آبی ترکیه، روابط آبی در حوضه را تحت تاثیر قرار داده است. سوال اصلی پژوهش چگونگی تاثیر پویایی‌های قدرت بر مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیک فرات را بررسی می‌کند. برای پاسخ به این سوال، پویایی‌های ژئوپلیتیکی اخیر از چارچوب مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی^۴ و در نظر گرفتن روابط عمودی و افقی تاثیرگذار بر هیدروپلیتیک فرات بررسی می‌شوند. این چارچوب بسط نظریه مجموعه امنیت منطقه‌ای^۵ با تمرکز ویژه بر منابع آب، دسترسی و ارتباط آب با امنیت دولت‌های ساحلی است. هر چند آب به تنهایی نمی‌تواند روابط میان

۱- مشارکت اندک عربستان و اردن در این حوضه سبب شده در اکثر مطالعات تنها به روابط آبی میان ترکیه، سوریه و عراق پرداخته شود (ESCWA, 2013).

2 - Karasu

3 - Muratsu

4 - Hydropolitical Security Complex Framework

5 - Regional Security Complex

دولت‌ها را متشنج کند، مطرح شدن آن در شبکه‌ای پیچیده از روابط امنیتی آن را به کاتالیزوری برای همکاری/تنش تبدیل می‌کند (Schultz, 1995: 93). اهمیت این پژوهش، تمرکز بر تحولات اخیر، در نظر گرفتن عوامل فرا ملی و فرو ملی، ارتباط بین مسائل آبی و مسائل امنیتی و توجه به تغییرات اقلیمی است.

بعد از مقدمه، پیشینه پژوهش و بسط چارچوب نظری، روابط عمودی، با هدف درک بهتر زمینه‌ای که تعاملات آب در آن شکل می‌گیرند، موشکافی می‌شود. در بخش روابط افقی، تعاملات آبی میان کشورهای ساحلی بررسی می‌شود؛ سپس به بحث تغییرات اقلیمی به‌عنوان یک متغیر همواره تاثیرگذار اشاره خواهد شد. از منظر روش‌شناسی این پژوهش بر استفاده از روش کیفی و مراجعه به اسناد و مدارک معتبر موجود، تکیه دارد.

۱. پیشینه پژوهش

مطالعات آب دارای دو حوزه کلی است. حوزه اول حوزه کلاسیک می‌باشد و بر این موضوع تمرکز دارد که آیا آب منبع منازعه بین دولت‌ها است یا همکاری؟ دسته اول محققان این حوزه استدلال می‌کنند که کمبود آب می‌تواند منجر به جنگ میان دولت‌ها شود (Homer-Dixon, 1994; Gleick, 1993). در حالی که دسته دوم با تاکید بر اینکه تعداد توافقات نامیه‌های آبی بیشتر از تعداد جنگ‌هایی است که بر سر آب رخ داده است، اعتقاد دارند آب می‌تواند کاتالیزوری برای صلح باشد (Wolf, 1998). حوزه دوم مطالعات آب، حوزه انتقادی است. این حوزه شامل مطالعات گسترده‌ای می‌شود که تلاش دارند جنبه‌های نادیده گرفته شده در مطالعات کلاسیک را متباز کنند. به‌عنوان مثال، دسته‌ای از محققان هیدروپلیتیک انتقادی استدلال می‌کنند تمرکز بر همکاری یا تضاد آبی، منجر به انحراف ذهن از روابط قدرت و بنیان‌های ایدئولوژیکی است که زیربنای مناسبات هیدروپلیتیک را تشکیل داده‌اند (Zeiton, 2008). این دسته از پژوهشگران با استناد به اینکه بسیاری از موافقت‌نامه‌های آبی بر کشورهای ساحلی کمتر قدرتمند تحمیل شده و بسیاری از منازعات آبی به جنگ منجر نمی‌شوند، باب جدیدی در مطالعات هیدروپلیتیک باز کردند که در آن آب به‌عنوان محل مناقشه و درگیری شناخته شده و هدف پیدا کردن راه‌حلی برای این معما است که آب در چه شرایطی منجر به همکاری یا منازعه میان دولت‌های ساحلی می‌شود. پژوهشگران از رشته‌های مختلف سیاست، حقوق، محیط زیست و... این معما و راه‌حل‌های ممکن آن را تحلیل کرده‌اند. مطالعات موردی و تطبیقی زیادی در این راستا انجام شده اما مسائل مربوط به آب همچنان نیازمند کاوش بیشتر است.

مطالعات هیدروپلیتیک حوضه فرات سابقه‌ای طولانی دارد. مصطفی دولت‌یار (۲۰۰۰)، مارک زیتون و جرن وارنر (۲۰۰۶)، آرون ولف (۲۰۰۷)، داوودی (۲۰۰۸)، کیبار اوغلو (۲۰۰۱-۲۰۰۸-۲۰۱۳-۲۰۱۹)، کیبار اوغلو و مادر (۲۰۱۴)، کامیل وازینگر (۲۰۱۵) جنبه‌های مختلف روابط آبی در این حوضه را بررسی کرده‌اند. با این وجود، تحولات ژئوپلیتیک اخیر، لایه جدیدی به پیچیدگی روابط آبی در این حوضه اضافه کرده که در مطالعات قبل به طور کامل بررسی نشده است. در حالی که احمد (۲۰۲۴)، داوودی (۲۰۲۰)، لاند (۲۰۱۹)، مظلوم (۲۰۱۸)، لوساو (۲۰۱۶)، کینگ (۲۰۱۵) به رابطه بین تغییرات ژئوپلیتیک و سیاست‌های آبی در هر یک از کشورهای سوریه، ترکیه و عراق پرداخته‌اند، هیچ‌یک به تاثیر پویایی‌های ژئوپلیتیک در تعاملات سطح حوضه اشاره‌ای نکرده‌اند.

پژوهش حاضر در تلاش است با در نظر گرفتن چارچوب نظری مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیک پویایی‌های ژئوپلیتیک دو دهه اخیر در حوضه فرات و تاثیرات آن در تعاملات آبی را با هدف شناسایی متغیرهای جدید و موثر در هیدروپلیتیک این حوضه بررسی کند. به همین دلیل تحولات در سطوح بین‌المللی، منطقه‌ای و ملی در شکل‌دهی به پویایی‌های هیدروپلیتیک حوضه مورد بررسی قرار می‌گیرد و به‌روزرسانی و تکمیل دانش موجود در این زمینه را ممکن می‌کند، بنابراین در حالی که بنیان نظری آن بر مطالعات قبل استوار است، به بازخوانی رویدادهای اخیر مرتبط با هیدروپلیتیک فرات می‌پردازد.

۲. چارچوب نظری

تحت تاثیر نظرات اولیه بوزان در مورد مجموعه امنیتی منطقه‌ای، مایکل شولز اصطلاح «مجموعه امنیتی هیدروپلیتیک» را برای توصیف روابط پیچیده و به هم پیوسته دولت‌ها در رابطه با مدیریت منابع آبی مشترک به کار برد و آن را این گونه تعریف کرد «کشورهایی که از نظر جغرافیایی مالک و از نظر فنی کاربر رودخانه‌ها هستند و در نتیجه رودخانه‌ها را به‌عنوان یک موضوع اصلی امنیت ملی در نظر می‌گیرند» (Schultz, 1995: 71). این مفهوم نشان می‌دهد مسائل مربوط به کمبود، دسترسی و کنترل آب پیامدهای عمیقی برای امنیت و ثبات کشورها دارد و منافع امنیتی دولت‌ها قابلیت درهم‌تنیدگی با مسائل مربوط به آب را دارد. شولز با استناد به ارتباط مستقیم توسعه تمدن و آب، عواملی مانند کاهش میانگین سالانه بارندگی، افزایش جمعیت و اقتصاد مبتنی بر کشاورزی در کشورهای ترکیه، سوریه و عراق را موجب وابستگی بیشتر این دولت‌ها به رودهای دجله-فرات، تبدیل آب به یک موضوع مشترک امنیتی میان سه کشور و شکل‌گیری مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیک دجله-فرات معرفی کرد (Schultz, 1995: 72). بر همین اساس، حل مشکلات مربوط به تخصیص آب مشترک با همکاری همه اعضا و

به صورت کل امکان‌پذیر است، زیرا هر نوع چالش مرتبط با آب می‌تواند پیامدهای گسترده‌ای برای امنیت و ثبات کشورهای درگیر داشته باشد و این منطق بنیادی شکل‌دهنده به مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی است (Turton, 2001, 2002). این به آن معنا است که هر چند ممکن است برخی بازیگران در حوضه رودهای فرامرزی این منطقه آب را به‌عنوان یک مسئله امنیت ملی در نظر نگیرند، اما کمبود و وابستگی چندگانه این کشورها به منابع آبی مشترک ظرفیت امنیتی‌سازی آب را برای جلب حمایت عمومی در راستای توسعه اهداف ملی به شدت افزایش داده است (Anjan & mohan, 2021). هر چند آب به تنهایی نمی‌تواند روابط میان دولت‌ها را متشنج کند، مطرح شدن آن در شبکه‌ای پیچیده از روابط امنیتی آن را به کاتالیزوری برای همکاری/تنش تبدیل می‌کند (Schultz, 1995: 93). برای تجزیه و تحلیل روابط آبی و شناسایی پتانسیل‌های درگیری میان دولت‌ها/بازیگران یک حوضه فرامرزی در نظر گرفتن روابط افقی و عمودی ضروری است. روابط عمودی، تعامل با سطوح ساختاری بالاتر، مانند اعمال نفوذ ابرقدرت‌ها را در بر می‌گیرد، اما روابط افقی تعاملات و وابستگی متقابل بین دولت‌ها در ارتباط با یکدیگر و در یک سطح (ملی) است (Turton, 2001; Allan, 2001).

در حالی که شولز در بررسی روابط عمودی، تاثیرات سطوح ساختاری فرا منطقه‌ای در مناسبات آب فرامرزی را بررسی می‌کند و مسائل مربوط به اقلیت‌ها (کردها) را در دامنه روابط بین دولتی (افقی) شرح می‌دهد، وارنر با تاکید بر اینکه به‌ویژه در مجموعه امنیتی هیدروپلیتیکی دجله-فرات روابط عمودی درون کشورهای منطقه قابل ردیابی است، در نظر گرفتن پویایی قدرت درون هر کشور برای درک پیچیدگی‌های تصمیمات مرتبط با آب و مسائل امنیتی را مهم تلقی می‌کند. وارنر معتقد است، امنیتی کردن آب و تبدیل آن به یک ابزار هم در روابط میان دولت‌های ساحلی و هم در روابط درون یک دولت قابل مشاهده است. علاوه بر آن بخش‌های امنیتی شده قابل سرایت به یکدیگر هستند. به این معنا که مسائل غیر آبی و امنیتی می‌توانند منجر به امنیت‌سازی آب شوند (Warner, 2012: 14). به این ترتیب روابط عمودی در یک مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی در سه سطح بین‌المللی، منطقه‌ای و محلی قابل بررسی است و روابط افقی به تعاملات مستقیم بین کشورها و بازیگران حوضه اشاره دارد.

تفاوت اصلی میان سطح منطقه‌ای در روابط عمودی با بررسی روابط افقی در این است که، سطح منطقه‌ای به تاثیرات خارج از حوضه بر پویایی‌های درون آن می‌پردازد، در حالی که روابط افقی به تعاملات و پویایی‌های درون حوضه اشاره دارد. روابط افقی در یک مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی

می‌تواند شامل همکاری‌های دو جانبه یا چند جانبه، رقابت یا تنش‌های درون حوضه‌ای، نهادهای مشترک مدیریت حوضه و تعاملات بین بازیگران غیر دولتی درون حوضه باشد. روابط عمودی در سطح منطقه‌ای به تأثیرات و تعاملات فراتر از روابط مستقیم کشورهای درون حوضه اشاره دارد و به نقش قدرت‌ها و سازمان‌های منطقه‌ای، پویایی‌های ژئوپلیتیک و هنجارها و رژیم‌های منطقه‌ای که بر روابط و پویایی‌های درون حوضه‌ای تأثیر می‌گذارد، اشاره دارد. این تمایز ظریف، امکان بررسی و درک بهتر از روابط آبی و ارتباط آنها با مسائل امنیتی گسترده‌تر را فراهم می‌کند.

شولز معتقد بود، مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی می‌تواند زیر مجموعه‌ای درون یک مجموعه امنیتی بزرگ‌تر باشد (Schultz, 1995: 105-106). این ادعا بعداً توسط بوزان در مورد امکان وجود زیر مجموعه‌هایی درون مجموعه امنیتی بزرگ‌تر که بازیگران آن الگوی رفتاری متفاوتی از خود نشان می‌دهند، تأیید شد (Buzan et al, 1998). شکل‌گیری و تغییر زیر مجموعه‌ها به‌ویژه در منطقه خاورمیانه بیشتر متصور است، زیرا به دلیل تازه تاسیس/استقلال بودن دولت‌ها، روابط میان آنها هنوز در مرحله توسعه قرار دارد و مسائل امنیتی را نیز در طول زمان قابل تغییر می‌کند (Schultz, 1995; Buzan et al, 1998; Allan, 2001). از این نظر می‌توان نتیجه گرفت که مجموعه‌های هیدروپلیتیکی، زیر مجموعه‌هایی ناهمگون هستند که نه تنها بازیگران آن مسائل امنیتی مربوط به خود را دارند، بلکه تحت تأثیر محیط پیرامون و سایر مجموعه‌های امنیتی قرار می‌گیرند. چارچوب مجموعه امنیتی هیدروپلیتیکی با در نظر گرفتن روابط عمودی و افقی در کنار مفهوم امنیتی‌سازی به دنبال ارائه تحلیل سیاسی و تأثیر الگوهای دوستی و دشمنی بر روابط آبی است. در حالی که تحلیل شولز از مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیک فرات تعاملات آبی این حوضه را تا ۱۹۹۵ بررسی کرده بود، پژوهش حاضر سعی دارد این چارچوب را برای بررسی پویایی‌های امنیتی اخیر و تأثیرگذار بر روابط آبی استفاده کند.

۳. روابط عمودی در مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی فرات

برای درک تعاملات آبی در حوضه‌های فرامرزی، آشنایی با زمینه و محیطی که تعاملات در آن صورت می‌پذیرد ضروری است. روابط عمودی تأثیر سطوح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی بر این تعاملات را بررسی می‌کند. به طور تاریخی، فروپاشی عثمانی حوضه فرات را از مدیریت یکپارچه خارج و تثبیت مرزها و استقلال کشورها ماهیت این رود را به صورت یک رود فرامرزی تعریف کرد. نظام حاکم بر روابط بین‌الملل بعد از جنگ جهانی دوم و جایگاه هر یک از کشورهای حوضه بر تعاملات آبی در این حوضه تأثیرگذار بود. آلن در این مورد بیان می‌کند «روابط اکثر کشورهای حوضه‌های فرامرزی

خاورمیانه متأثر از نظام دو قطبی در جهان، تنش‌آمیز بود، اما تا قبل از دهه ۱۹۶۰، این تنش به ندرت به سمت جنگ بر سر تقسیم آب پیش رفت (Allan, 2002: 2). این دهه آغاز توسعه طرح‌های آبی به‌ویژه در فرات بود که در بیشتر مواقع پشتیبانی مالی و فنی یکی از بلوک شرق یا غرب (بسته به قرارگیری کشور در بلوک)، را داشت. بنابراین توسعه طرح‌های آبی که خود تحت تاثیر عواملی مانند افزایش جمعیت، رشد کشاورزی، توسعه صنعت و تولید انرژی قرار داشت، به یکی از پیشران‌های اصلی ایجاد تنش در تعاملات آبی حوضه تبدیل شد (Lorenz & Erickson, 1999). فروپاشی نظام دو قطبی، زمینه تغییر در روابط کشورهای حوضه و ظهور مسائل جدید در مدیریت آب مشترک را فراهم کرد.

۱.۳. ترکیه

با تکمیل سد بیرجیک و کارکامیس در سال ۲۰۰۰، پروژه‌های بزرگ سدسازی ترکیه بر روی فرات به پایان رسید و این کشور گام بلند خود در کنترل فیزیکی بر جریان آب ورودی به پایین دست و هیدروهمزمنی در حوضه را تکمیل کرد (Zeiton & Warner, 2008: 27; Williams, 2020: 29-30). هر چند نامزدی ترکیه برای عضویت کامل در اتحادیه اروپا (۱۹۹۹)، این کشور را به بازنگری در سیاست‌های آبی و تعاملات همکاری‌جویانه با سوریه و عراق ترغیب کرد، اما عدم تطابق فعالیت‌های ترکیه با چارچوب آب اتحادیه اروپا^۱، در بحث همکاری با کشورهای هم ساحل و بازیگران غیر دولتی مانند کردها، موجب تعلیق در عضویت و تدوام سیاست‌های جاه‌طلبانه آبی این کشور شد (Larson, 2012).

با به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه در ۲۰۰۲، تقویت روابط سیاسی و اقتصادی با کشورهای عربی همسایه، بالکان و آسیای مرکزی، جایگزین اتحاد با غرب شد (Daoudy, 2010). یکی از نقاط عطف در روابط ترکیه و آمریکا، امتناع پارلمان ترکیه از ارائه مجوز استفاده از خاک این کشور برای حمله به عراق در ۲۰۰۳ بود (Gunay, 2019: 125). حمله آمریکا به عراق، فضای امنیتی بهتری برای مانورهای نظامی PKK^۲ ایجاد کرد. جنگ و بی‌ثباتی در دو کشور پایین دست، اعلام خودمختاری کردهای ساکن مناطق مرزی مشترک با ترکیه را به دنبال داشت. در حالی که آمریکا مدافع خودمختاری کردها بود و از طریق مداخلات نظامی از آنها حمایت می‌کرد، ترکیه این گروه‌ها را تروریست و یک

1 - EU Water Framework Directive (WFD).

۲- گروه مسلح و متمایل به اندیشه‌های مارکسیستی که در مناطق جنوب شرقی ترکیه سکونت دارد و به دنبال به دست آوردن استقلال مناطق کردنشین از ترکیه است.

تهدید بالقوه علیه حاکمیت ملی خود می‌دانست (Akhtar & Nageen, 2019: 26). موضع او باما در قبال نسل‌کشی ارمنه، در برابر اصرار ترکیه به تعقیب منافع خود و عملیات نظامی علیه گروه‌های کرد در سوریه و عراق روابط این دو عضو ناتو را بیشتر از قبل تیره کرد (Lorez & Erikson, 2023: 71-72; CIDOB, n.d: 243).

کودتای نافرجام ۲۰۱۶، سوءظن مقامات ترکیه را در حمایت آمریکا و اتحادیه اروپا از کودتاچیان برانگیخت. اعتراض اتحادیه اروپا به اعدام مظنونین با واکنش تند ترکیه مواجه شد به طوری که رئیس‌جمهور ترکیه در سخنرانی خود به صراحت اعلام کرد این کشور در امور داخلی خود کاملاً مستقل است و مردم آن دیگر تمایلی به عضویت در اتحادیه اروپا ندارند؛ این اتفاق چرخش سیاست خارجی ترکیه به سمت روسیه و سایر کشورهای آسیایی را بیشتر کرد (Altinors & Akcay, 2022: 3). به این ترتیب مسئله کردها و جهت‌گیری‌های مختلف سیاسی خارجی ترکیه بر هیدروپلیتیک این کشور در حوضه فرات و تیرگی روابط با آمریکا و اروپا تأثیر گذاشت.

۲.۳. سوریه

بشار اسد، در حالی قدرت را به دست گرفت که زیرساخت‌های اقتصادی سوریه ویران بود. بشار تلاش کرد تا روابط با غرب و ایالات متحده را بهبود ببخشد، اما به دلایلی مانند حمایت از انتفاضه فلسطین و موضع مخالف سوریه در شورای امنیت برای حمله آمریکا به عراق، تحریم‌های واشینگتن علیه این کشور بیشتر شد (lund, 2019: 15). در روابط منطقه‌ای، تلاش برای ایجاد تعادل بین آزادسازی اقتصادی و کنترل دولتی بر منابع استراتژیک و روابط با عراق و ترکیه با هدف مدیریت منابع آب اهمیت و گسترش پیدا کرد. اما شروع جنگ داخلی سوریه (۲۰۱۱)، چشم‌انداز هیدروپلیتیک این کشور را به شدت تغییر داد (Lund, 2019: 18).

افزایش مهاجرت از روستا به شهر در نتیجه خشکسالی، منجر به گسترش نواحی فقیرنشین در اطراف شهر، شکاف گسترده بین فقیر و غنی، تقلیل پایگاه مردمی حزب بعث و یکی از محرک‌های آغاز قیام در سال ۲۰۱۱ شد (Butter, 2015: 11)؛ این قیام، به سرعت تبدیل به یک جنگ داخلی شد که گروه‌های مختلف در آن مشارک داشتند. تخریب گسترده زیرساخت‌ها، آواره شدن میلیون‌ها نفر، اختلال در تجارت و تولید صنعتی بخشی از تأثیرات جنگ داخلی سوریه بود (Gobat & kostial, 2016). گروه‌های مسلح مختلف، از جمله داعش، کنترل زیرساخت‌های کلیدی آب را به دست گرفتند و از سدها و مخازن به‌عنوان ابزاری استراتژیک و اقتصادی استفاده کردند (Lossow, 2016: 1). پس از

عقب‌نشینی نیروهای رژیم اسد از شمال سوریه، منطقه روژاوا^۱ به‌عنوان یک منطقه خودمختار تحت رهبری نیروهای کُرد، پدیدار شد (Ahmad et al, 2024: 1). هسته اصلی روژاوا حزب اتحاد دموکراتیک^۲ (PYD)، بود که با استفاده از ظرفیت سازمانی و نیروی نظامی نقش پررنگی در جنگ داخلی سوریه ایفا کرد و از ۲۰۱۵ حمایت اتحادیه اروپا و آمریکا را به دست آورد (Lepeska, 2024). کنترل روژاوا بر بخش غربی رود فرات در داخل سوریه (Michnik & Plakoudas, 2020)، لایه دیگری به پیچیدگی هیدروپلیتیک فرات افزود. جنگ داخلی تبدیل به یک جنگ نیابتی با بازیگران مختلف و تخریب زیرساخت‌های آبی به یکی از تاکتیک‌های درگیری تبدیل شد (Daoudy, 2020: 35).

۳.۳. عراق

خلاً قدرت ناشی از سقوط رژیم اقتدارگرایی صدام، گروه‌ها و اقلیت‌های قومی ناراضی را برای کسب قدرت تشویق و عراق را برای بیش از یک دهه درگیر جنگ، ناامنی، ویرانی زیرساخت‌ها و شبکه‌های توزیع آب کرد. در همین دوران شورش فرقه‌های سنی، زمینه مناسب برای قدرت گرفتن گروه القاعده و ظهور داعش در منطقه بود. هدف داعش ایجاد یک خلافت مستقل در سراسر سوریه و عراق بود، لذا کنترل سدها و منابع آبی به یکی از اهداف استراتژیک این گروه برای اعمال قدرت و کسب مشروعیت تبدیل شد (Daoudy, 2020: 1356). داعش از ایجاد سیل به‌عنوان یک تاکتیک نظامی استفاده می‌کرد. بعد از تصرف استان دیالی، با انحراف رودخانه‌ها باعث طغیان سیل در روستاهای اطراف و توقف پیشروی نیروهای عراقی شد، در فلوچه نیز با ایجاد سیل از طریق بستن دریچه‌های سد از محاصره خارج شد (Mazlum, 2018: 118). استفاده از سیستم‌های آبی برای جلب حمایت یکی دیگر از تاکتیک‌های داعش بود. در جریان تصرف موصل، این گروه دسترسی روستاهای اطراف به آب را در ازای به دست آوردن حمایت ساکنان آن قطع کرد و در قراقوش، کارخانه‌های تصفیه آب را تنها بعد از دریافت خراج از اقلیت‌های مسیحی راه‌اندازی کرد (King, 2015: 116). استفاده این گروه از آب به‌عنوان یک ابزار نظامی، اثرات مخربی مانند جابه‌جایی‌های گسترده، تخریب خانه‌ها، زمین‌های کشاورزی، معیشت و تخریب سیستم آبی عراق شد.

هر چند حکومت عراق بعد از ۲۰۰۳ به دنبال عادی‌سازی روابط با جامعه بین‌المللی و با کشورهای عربی بود، عدم انسجام در سیاست خارجی آن، مانع بزرگی برای رسیدن به این هدف بود

1 - The Autonomous Administration of North and East Syria, commonly referred to as Rojava.

2 - Democratic Union Party (PYD).

(Kinninmont, 2013: 14). قانون اساسی جدید عراق در ۲۰۰۵، حکومت اقلیم خودمختار کرد در مناطق شمالی عراق را به رسمیت شناخت. تلاش این اقلیم برای افزایش قدرت سیاسی و اقتصادی خود، اقدامات یک جانبه این حکومت در کنترل سرشاخه‌های رود دجله و توسعه طرح‌های آبیاری جدید، پیچیدگی‌های جدیدی به بحران آب در عراق افزود (Lorenz & Erikson, 2023: 70-75). در همین دوران، زمینه برای حضور بازیگران خارجی و نقش‌آفرینی آنها در حوضه فرات-دجله فراهم شد. در سال ۲۰۰۳، کنگره آمریکا یک برنامه ۱۸.۴ میلیارد دلاری بازسازی عراق تصویب کرد که حدود ۴.۳ میلیارد دلار برای پروژه‌های مربوط به آب اختصاص داده شده بود (Lorenz & Erickson, 2023: 141). نمایندگی سازمان ملل متحد برای کمک به عراق (UNAMI)، واحدی برای ارتقای منابع طبیعی و مدیریت منابع فرامرزی تاسیس کرد (Lorenz & Erickson, 2023: 96). اتحادیه اروپا نیز، مطالعات تغییرات اقلیمی و طرح‌های همکاری و توسعه در حوضه فرات-دجله را تامین مالی و اجرا کرد (Lorenz & Erickson, 2023: 97).

دولت عراق، با حمایت اهداکنندگان بین‌المللی، برای بازسازی زیرساخت‌های آبی گام برداشت. بازسازی شبکه‌های آبیاری ابوغریب^۱، مصیب^۲ و شاخه‌های حله^۳ در مرکز و جنوب از جمله این موارد بود که علی‌رغم پیشرفت در تعمیر کانال‌ها، بازسازی ایستگاه‌های پمپاژ و بهبود سیستم زه‌کشی همچنان نیاز به توجه و سرمایه‌گذاری دارد (Wortez, 2019: 73). این کشور همچنان درگیر بی‌ثباتی و ضعف دولت مرکزی است (Lorenz & Erickson, 2023: 71). رقابت جناح‌های سیاسی داخلی و گروه‌های قومی-فرقه‌ای باعث شده بازیگران سیاسی در این کشور از روابط خارجی برای به دست آوردن قدرت در داخل استفاده کنند و پیشبرد منافع ملی و منطقه‌ای در اولویت بعدی قرار گرفته است (Kinninmont, 2013: 45).

۴. روابط افقی در مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی فرات

همان‌طور که قبلاً اشاره شد، روابط افقی در یک مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی به بررسی تعاملات بازیگران درون حوضه اشاره دارد. با این تعریف معاهده حسن همجواری که در سال ۱۹۴۶ میان عراق و ترکیه منعقد شد (Dolatyar & Gray, 2000)، اولین تعامل افقی به منظور مدیریت آب مشترک

1 - Abu Ghraib Project.
2 - Great Musayab Project.
3 - Hilla Branch Projects.

شمرده می‌شود. تا اواسط دهه ۱۹۷۰ ترکیه تنها ۳ درصد، سوریه ۱۰ درصد و عراق حدود ۵۰ درصد از آب فرات را استفاده می‌کردند (Kilot, 1994) و تا بعد از بهره‌برداری گسترده از آب فرات توسط ترکیه و سوریه درگیری و مناقشات آبی در حوضه وجود نداشت. آبرگیری سدهای کبان (ترکیه) و طبقا (سوریه)، در یک دوره خشکسالی مشکلات جدی برای کشاورزی در عراق به وجود آورد و به نبرد قریب‌الوقوع میان سوریه و عراق منجر شد (Schulz, 1995: 85). طرح ترکیه برای توسعه جنوب شرق آناتولی (گاپ)، کنترل این کشور را بر جریان فرات افزایش داد و واکنش سوریه و عراق را به دلیل وابستگی امنیت غذایی و اقتصادی به این رودخانه برانگیخت، سوریه با حمایت از گروه‌های جدایی‌طلب کرد در خاک ترکیه و عراق با قطع صادرات نفت، سعی کردند ترکیه را تحت فشار قرار دهند (Kibaroglu, 2017). در مقابل ترکیه با دفاع از پروژه‌های آبی خود به‌عنوان ابزاری برای تامین امنیت ملی و توسعه اقتصادی به نگرانی‌های امنیتی دو کشور پایین دست توجهی نکرد و به این ترتیب گاپ تا مدت‌ها به موضوع اصلی تنش در روابط آبی این سه کشور تبدیل شد. در سال ۱۹۸۷، ترکیه و سوریه به توافقی دست یافتند که طبق آن ترکیه متعهد شد حداقل جریان ۵۰۰ متر مکعب در ثانیه از آب فرات را به سوریه تضمین کند (Turan, 2011: 9). در ۱۹۹۰ عراق و سوریه در مورد نحوه اشتراک آب فرات به توافق رسیدند که طبق آن ۵۸ درصد از جریان دریافت شده از ترکیه در فرات سهم عراق شد (Daoudy, 2009: 368).

اوایل دهه ۲۰۰۰، تحت تاثیر موقعیت ترکیه برای عضویت در اتحادیه اروپا و در راستای سیاست «صفر کردن مشکلات با همسایگان»^۱، این کشور تلاش کرد تا سیاست‌های آبی خود را با چارچوب آب اتحادیه اروپا همسو کند و با عراق و سوریه بر سر توزیع منابع آب به تفاهم برسد (Aldalooli, 2004: 85; Wasinger, 2015: 4). احیای کمیته فنی سه جانبه، برگزاری منظم جلسات در مورد آموزش و اشتراک‌گذاری داده‌ها به تقویت هماهنگی میان سه کشور در بحث مدیریت آب مشترک کمک کرد (Wasinger, 2015: 57). در حالی که حضور آمریکا، شرایط داخلی عراق و احتمال تشکیل یک کشور گُرد، نگرانی‌های امنیتی برای ترکیه ایجاد کرده بود، این کشور تلاش کرد روابط نزدیک‌تری با سوریه برقرار کند (Oktav, 2017: 254). در سال ۲۰۰۹، ترکیه پروتکل آب فرامرزی را امضا کردند که بر همکاری در زمینه سیاست‌های آبی مشترک تاکید داشت (Al Ansari, 2013: 153). با این حال،

1 - The "Zero Problems with Neighbors" policy.

تحولات سیاسی در منطقه مانند جنگ داخلی سوریه و ظهور مناطق خودمختار کرد، چالش‌های جدیدی را در مدیریت منابع آب ایجاد کرد (Lorenz & Erickson, 2023: 119-123).

حکومت اقلیم کردستان در عراق و روژاوا در شمال شرق سوریه در توافقات دو جانبه آبی بین کشورهای ساحلی فرات، به رسمیت شناخته نشده‌اند، به همین دلیل مقامات کرد خود را ملزم به رعایت ترتیبات اشتراک آب نمی‌بینند و سیاست‌های مدیریت آب خود را دنبال می‌کنند (Ibid). نگرانی ترکیه از تقویت PKK، در مرزهای داخلی منجر به مداخلات نظامی فرامرزی علیه حزب اتحاد دموکراتیک سوریه^۱ و شاخه مسلح این گروه^۲، در عراق و سوریه شد (Williams, 2020: 238-239) و عدم تقارن قدرت در حوضه را به صورت پررنگ‌تر نشان داد. چهره ژئوپلیتیکی کشورهای حوضه فرات که در اوایل ۲۰۰۰ به صورت سه دولت نسبتاً با ثبات شناخته می‌شد، اکنون از یک دولت باثبات (ترکیه)، دو دولت ناپایدار (عراق و سوریه)، فدراسیون خودمختار کردستان (شمال عراق) و یک دولت خودخوانده کرد (روژاوا، شمال شرقی سوریه)، تشکیل شده است (Lorenz & Erickson, 2023: 73).

جدول ۱: قراردادهای آب در فرات (۱۹۹۱-۲۰۱۱)

سال	توافق	علت اهمیت	امضا کنندگان
۲۰۰۱	بیانیه مشترک	تحت این توافق، اداره توسعه منطقه‌ای پروژه آناتولی جنوب شرقی (GAP RDA) در ترکیه و سازمان کل توسعه زمین در وزارت آبیاری سوریه باید پروژه‌ها و برنامه‌های مشترکی را انجام دهند.	ترکیه-سوریه
۲۰۰۸	اعلامیه تأسیس شورای عالی همکاری راهبردی	مکانیزم جلسات مشترک بین کابینه‌های عراق و ترکیه شامل ارتباط در مورد مسئله آب مشترک نیز می‌شود.	عراق-ترکیه
۲۰۰۸	توافق‌نامه شورای همکاری راهبردی	توافق‌نامه بیان می‌کند که آب نقطه تمرکز همکاری بین دو کشور است با تأکید خاص بر بهبود کیفیت آب، ساخت ایستگاه‌های پمپاژ آب و سدهای مشترک و توسعه سیاست‌های آبی مشترک	سوریه-ترکیه
۲۰۰۹	پروتکل آب	تعهد تفاهم‌نامه (MoU) آب یکی از ۴۸ تفاهم‌نامه امضا شده بین دو کشور است. طرفین توافق کردند که اطلاعات هیدرولوژیکی و هواشناسی را به اشتراک بگذارند و در این زمینه‌ها تخصص‌ها را مبادله کنند.	ترکیه-سوریه

1 - Syrian-based Democratic Union Party (PYD).

2 - People's Protection Units (YPG).

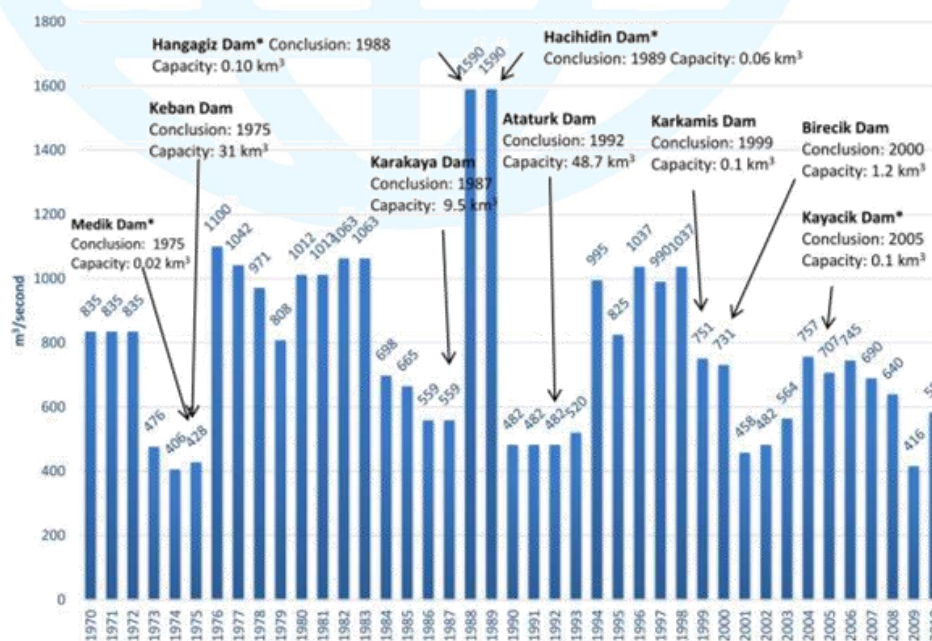
ترکیه-عراق	بحث در مورد توسعه زیرساخت‌ها، تکنیک‌های آبیاری مدرن و پروژه‌های مشترک برای ارتقای مدیریت آب، با هدف تقویت همکاری و تضمین توزیع عادلانه آب بین دو کشور.	بیانیه مشترک شورای عالی همکاری‌های راهبردی	۲۰۱۱
------------	--	--	------

(ESCWA, 2013; mfa.gov.tr)

۵. تغییرات اقلیمی تهدید پایدار دسترسی به آب

هم‌زمان با رشد جمعیت، نیازهای توسعه و سدسازی در کشورهای حوضه فرات، رویدادهای آب و هوایی بر کمیت و کیفیت آب در هر سه کشور تاثیر گذاشتند (Al- Ansari et al, 2018: 9). یک تحلیل آماری که جریان فرات در ایستگاه طرابلس سوریه حداثال سال‌های ۱۹۷۰-۲۰۱۰ را بررسی کرده است (شکل ۱)، ثابت بودن میانگین جریان، با وجود ساخت سدها را نشان داد (Venturi & Capozzolib, 2017: 23-24). در یک پژوهش مشابه متوسط جریان سالانه فرات در مرزهای عراق تا قبل از تاسیس سازه‌های بزرگ هیدرولیکی حدود ۳۰ میلیارد متر مکعب تخمین زده شد، این میزان بعد از سدسازی (تکمیل سد آتاتورک در ۱۹۹۰) به ۲۶ میلیارد متر مکعب و طی دو دهه اخیر (علی‌رغم عدم تاسیس هیچ سازه بزرگ کنترل آب)، به ۱۵ میلیارد متر مکعب کاهش یافته است (Sulaiman, 2021: 4). بر این اساس متوسط جریان سالانه فرات از ۱۹۷۲ تا ۲۰۲۰ حدود ۴۰ درصد کاهش پیدا کرده است (Shamout & Lahen: 2015).

شکل ۱: جریان سالانه فرات در مرزهای ترکیه و سوریه و سدهای ترکیه (۱۹۷۰-۲۰۱۰)

(Venturi & Capozzolib, 2017)

اگرچه خشکسالی‌های متعدد به‌عنوان یکی اثرات تغییرات اقلیمی بر سرتاسر حوضه تاثیر گذاشت اما سوریه و عراق به دلیل وابستگی ۷۰ و ۶۰ درصدی به آب فرات، تاثیرپذیری بیشتری دارند (Shampout & Lahn, 2015: 2; Abdolmohsen et al, 2022: 6). عراق و سوریه در سال‌های ۲۰۰۶-۲۰۱۰ یکی دیگر از شدیدترین خشکسالی‌ها را تجربه کردند که منجر به کاهش ۷۰ درصدی جریان فرات برای سوریه و کاهش ۶۰ درصدی تولید محصولات کشاورزی برای هر دو کشور شد (FAO, 2011). تنها در سوریه ۸۰۰ هزار نفر معیشت خود را از دست دادند و به شهرها مهاجرت کردند (Shampout & Lahn, 2015: 22-23; Eklund et al, 2022). طی همین دوره میانگین جریان رودخانه بین ایستگاه‌های طرابلس و حصیه حدوداً ۲۳ درصد کاهش یافت (Venturi & Capozzolib, 2017: 23-24). در سال‌های ۲۰۱۲-۲۰۱۳ عراق و سوریه به دلیل سیل و طوفان‌های برفی مکرر، خسارت سنگین در بخش کشاورزی و صنعتی را متحمل شدند (Shampout & Lahn, 2015: 23-25). در حالی که ترکیه در ۲۰۲۱، سیل و بارش‌های فراوان را تجربه می‌کرد، داده‌های مربوط به سوریه و عراق نشان‌دهنده خشکسالی در این کشورها بود (Dias & Ghisi, 2024).

بنابراین در کنار عوامل انسانی، تغییرات اقلیمی بر آب قابل دسترس در حوضه تاثیرگذار بوده است. بر اساس برخی پیش‌بینی‌ها، تحت تاثیر گرمایش جهانی تا پایان قرن جاری، رودخانه‌های فرات و دجله ۳-۴ درجه افزایش دما را تجربه خواهند کرد که به نوبه خود نرخ تبخیر را افزایش می‌دهد و می‌تواند منجر به کاهش ۳۰ تا ۴۰ درصدی بارندگی در حوضه شود. افزایش شدت و تکرار خشکسالی، سیل‌های ناگهانی و طوفان در منطقه از اثرات دیگر تغییرات آب و هوایی خواهد بود (Shampout & Lahn, 2015: 23-25).

۶. ساز و کارهای همکاری در مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی فرات

بر اساس چارچوب نظری پژوهش، -تعاملات آبی دولت‌های ساحلی در یک حوضه آبریز به شدت به هم وابسته است و حل مسائل مرتبط با آب به صورت مجزا امکان‌پذیر نیست؛- آب به‌عنوان یک منبع استراتژیک می‌تواند بر امنیت ملی دولت‌های ساحلی تاثیر بگذارد و برای درک روابط آبی در حوضه‌های فرامرزی در نظر داشتن زمینه و محیطی که این تعاملات در آن به وقوع می‌پیوندد، ضروری است (Schultz, 1995; Turton, 2001, 2002).

بررسی روابط عمودی و افقی در حوضه فرات نشان می‌دهد، بعد از ۱۹۷۰ اقدامات یک جانبه دولت‌ها برای توسعه طرح‌های آبی (با برخی پشتیبانی‌های بین‌المللی)، یکی از پیشران‌های اصلی ایجاد تنش در

حوضه بوده است. بعد از خارج شدن حوضه از یکپارچگی دوران عثمانی و استقلال کشورهای حوضه، نرخ رشد جمعیت در هر سه کشور همواره مثبت، شهرنشینی بیشتر از ۵۰٪ (Worldmeter, 2024;) و بخش کشاورزی بزرگ‌ترین مصرف‌کننده آب موجود، بیشتر از ۸۰٪ بوده است (Statista, 2024) و بنابراین، در حالی که افزایش جمعیت و نیازهای توسعه دسترسی به آب را به صورت طبیعی کاهش داده، پروژه‌های کنترل آب، در محیط متعارض امنیتی، با ایجاد نگرانی و عدم اطمینان از دسترسی ایمن و پایدار به آب بر تعاملات آبی کشورهای حوضه موثر بوده است.

تغییر در مناسبات قدرت‌های بزرگ با کشورهای منطقه، یکی دیگر از متغیرهایی است که بر دینامیک همکاری‌های منطقه‌ای در زمینه مدیریت منابع آب تاثیر گذاشته است. تلاش ترکیه برای عضویت در اتحادیه اروپا و التزام به همکاری در چارچوب آب اتحادیه اروپا (Larson, 2012)، یا تغییر در سیاست خارجی و تلاش این کشور برای ایفای نقش رهبری منطقه‌ای و تاثیر آن بر رویکرد در زمینه آب فرامرزی (Akçay & Denis, 2022: 3)، نشان از تاثیر روابط عمودی بر تعاملات آبی این کشور دارد. در زمینه روابط افقی، دیپلماسی و مذاکرات حول محور تخصیص و مدیریت آب، یکی از مکانیزم‌های وصول همکاری‌های دو جانبه بین دولت‌های ساحلی بوده است. نمونه آن توافق ۱۹۸۷ (سوریه و ترکیه)، توافق ۱۹۹۰ (عراق و سوریه) و پروتکل آب فرامرزی ۲۰۰۹ (ترکیه و سوریه) است. اما تحولات ژئوپلیتیکی، به‌ویژه طی دهه‌های اخیر، تاثیرات بیشتری بر تعاملات آبی داشته است. در حالی که راستای سیاست صفر کردن مشکلات با همسایگان که توسط ترکیه اتخاذ شد، مسیر رسیدن به همکاری در سطح حوضه را می‌توانست هموار کند (Muller et al, 2021: 27)، اما جنگ در سوریه و عراق، موجب به حاشیه رانده شدن موضوع مدیریت آب مشترک در دو کشور پایین دست و تمرکز بر امنیت نظامی و بقا شد. ظهور داعش در ۲۰۱۴ و استفاده از آب به‌عنوان استراتژی اعمال قدرت و کسب مشروعیت، نه تنها زیرساخت‌های آبی را ویران کرد، بلکه وجه مخرب پروژه‌های کنترل آب را به نمایش گذاشت (King, 2015: 114; Mazlum, 2018: 118). به طور خاص، ظهور منطقه خود مختار روژاوا در شمال سوریه، معادلات آبی را در حوضه تغییر داد. این منطقه بخش‌هایی از مسیر فرات را کنترل می‌کند و در سال ۲۰۱۷، در بیانیه‌ای بر حق خود در کنترل و بهره‌برداری مشترک از سد طبقا اشاره کرد (Ayboqa, 2017: 6; Daoudy, 2020: 92).

وجود مناطق خودمختار گُرد می‌تواند با تقویت ناسیونالیسم گُردی در ترکیه و تقویت PKK، تمامیت ارضی و امنیت ملی ترکیه را با خطر مواجه کند، لذا کاهش یا قطع جریان آب به‌عنوان یکی از ابزارهای

ترکیه برای سرکوب این گروه متصور است. ترکیه قبلاً (۲۰۱۴)، با هدف محدود کردن دسترسی داعش به منابع آبی، جریان فرات به سمت سوریه را محدود کرد؛ این اقدام هر چند با هدف مبارزه با تروریسم صورت گرفت، اما تأثیرات عمده آن بر جمعیت غیر نظامی سوریه بود (Oktav, 2017: 256). از طرف دیگر، وابستگی بالای سوریه و عراق به آب‌های فرات می‌تواند زمینه تنش‌های بزرگ‌تر در سطح حوضه را فراهم و ترکیه را درگیر چالش‌های امنیتی پیچیده‌تری مانند مهاجرت، ظهور مجدد جنبش‌های رادیکال، تروریسم و خرابکاری کند. به علاوه، خودمختاری اقلیم کردستان عراق و قرار گرفتن سرچشمه‌ها و ورودی آب دجله در این منطقه باعث شده عراق بر خلاف گذشته دسترسی کمتری به آب‌های این رود داشته باشد (Marr, 2012: 235-237).

تغییرات اقلیمی و افزایش فشار بر منابع آب، چالش دیگری است که هر چند در گذشته نیز وجود داشته، اما با افزایش جمعیت، گسترش کشاورزی و سایر نیازهای توسعه، تأثیر آن پررنگ‌تر شده است. وجه بارز تغییرات اقلیمی در حوضه افزایش دما، تعدد و تشدید خشکسالی‌ها به‌ویژه در سوریه و عراق بوده که به طور هم‌زمان میزان آب در دسترس را کاهش و تقاضا برای آن را افزایش داده است. خشکسالی ۲۰۱۸ در عراق، تنش با ترکیه بر سر موضوع سدسازی‌های این کشور را افزایش داد (Voss et al, 2013: 906).

مکانیزم تعاملات آبی در حوضه فرات از یک الگوی نسبتاً ساده به یک سیستم پیچیده و چند بعدی تکامل یافته است. این مکانیزم همواره متأثر از تعامل پویای عوامل داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی بوده و با توجه به تحولات اخیر پیچیدگی آن افزایش پیدا کرده است به طوری که اکنون بسیار بیشتر از گذشته، هر گونه اقدام یک دولت در سطح حوضه بر دیگر دولت‌ها/ بازیگران، تأثیر می‌گذارد. آب با سایر ابعاد امنیتی کشورها ارتباط پیدا کرده و برای حل بنیادی مشکلات مربوط به آب باید کل حوضه را در نظر گرفت.

نتیجه

بررسی تحولات هیدروپلیتیکی حوضه فرات در چارچوب مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی نشان می‌دهد که پویایی‌های ژئوپلیتیکی در دو دهه اخیر، ابعاد جدیدی به تعاملات آبی در این حوضه افزوده است. در حالی که کانون مناقشات آبی در سال‌های قبل از ۲۰۰۰ پروژه‌های آبی کشورهای بالادست و چانه‌زنی بر سر به دست آوردن آب بیشتر بود و در ابتدای این دهه، نشانه‌هایی از حرکت به سمت همکاری در کشورهای حوضه مشاهده می‌شد. اما پویایی‌های امنیتی منطقه به‌ویژه در عراق و سوریه مسئله کمبود

و مدیریت آب برای توسعه پایدار را به حاشیه برد و بعد دیگری از آب، شامل استفاده از آن به عنوان سلاح و ابزار مشروعیت را متبارز کرد. در حالی که جنگ زیرساخت‌های این دو کشور را نابود و مسیر توسعه را به عقب راند، موقعیت سیاسی با ثبات ترکیه و توانایی کنترل آب‌های فرامرزی، این کشور را به سوی هیدروهمژمونی مطلق حوضه هدایت کرد.

با شکست داعش و کاهش تنش‌ها، ابعاد جدیدی در روابط آبی کشورهای مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی فرات ظاهر شده است. جنگ و ناامنی در سوریه و عراق توازن قدرت منطقه‌ای میان کشورهای حوضه را به نفع ترکیه برهم زده است. ظهور مناطق خودمختار کردنشین، نشانه‌ای از کاهش قدرت دولت مرکزی در دو کشور پایین دست فرات است. روند صعودی رشد جمعیت به معنی نیاز بیشتر به آب است، اما تخریب زیرساخت‌ها و ضرورت بازسازی این نیاز را بیشتر کرده است. حکومت اقلیم کردستان عراق و منطقه روژاوا، در توافقات آبی میان کشورهای ساحلی به رسمیت شناخته نمی‌شوند، اما عبور آب‌های فرامرزی از این مناطق، مزیت نسبی بهتری برای مناطق گردنشین فراهم می‌کند که می‌تواند به تقویت جایگاه آنان کمک کند و گردهای ساکن در ترکیه را در پیوستن به این مناطق تشویق کند. کاهش یا قطع جریان فرات، در سراسر حوضه ناامنی به وجود می‌آورد که ابعاد مختلف آن به دلیل مسافت جغرافیایی کوتاه‌تر، ترکیه را درگیر خواهد کرد. به علاوه، پذیرفتن و مشارکت دادن این مناطق در مذاکرات رسمی و غیر رسمی آب، نوعی مشروعیت بخشیدن به آنها می‌باشد.

بررسی‌ها نشان از دینامیک بالای ژئوپلیتیکی در سطح حوضه دارد، در این شرایط ارائه سناریوهایی که با واقعیت‌های آینده مشابهت داشته باشد، دشوار است اما با فرض تداوم شرایط فعلی سه سناریو برای آینده روابط آبی در مجموعه امنیتی-هیدروپلیتیکی فرات متصور است؛

الف) تشدید تنش و رقابت: با افزایش فشارهای ناشی از تغییرات اقلیمی و رشد جمعیت، جریان آب فرات کاهش و رقابت بر سر منابع آبی به شدت افزایش می‌یابد. کشور ترکیه به دلیل مسائل امنیتی مرتبط با گردها، کنترل بیشتری بر جریان آب اعمال می‌کند، در این وضعیت اعتراضات روژاوا، سوریه و عراق تنش و بی‌ثباتی را تشدید می‌کند.

ب) همکاری تدریجی: خودمختاری روژاوا با رعایت شرایطی به رسمیت شناخته می‌شود و این بازیگر جایگاه خود را در مناسبات آبی پیدا می‌کند. مکانیسم‌های همکاری برای اجرای پروژه‌های بهره‌وری و کاهش تلفات آب به رهبری ترکیه آغاز می‌شود تا تاب‌آوری حوضه در برابر تغییرات اقلیمی افزایش پیدا کند.

ج) انطباق و نوآوری: با ایجاد ساختارهای حقوقی و نهادی برای مدیریت مشترک آب، دیپلماسی آب ارتقا پیدا می‌کند و اجرای برنامه جامع مدیریت یکپارچه حوضه با مشارکت همه ذی‌نفعان در دستور کار بازیگران حوضه قرار می‌گیرد. با تغییر الگوهای کشت و توسعه فناوری‌های آب، پایداری در سطح حوضه به وجود می‌آید.

فهرست منابع

منابع غیر فارسی

- 1- Abdelmohsen, K.; Sultan, M.; Save, H.; Abotalib, A. Z.; Yan, E., & Zahran, K. H. (2022). Buffering the impacts of extreme climate variability in the highly engineered Tigris Euphrates River system. *Scientific Reports*, 12(4178). Doi:10.1038/s41598-022-07891-0.
- 2- Adigbuo, E. (2014). Cold War Resurgence: The Case of Syrian Uprising. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/272715972>.
- 3- Ahmad, H.; MacTavish, E., & Christie, K. (2024). The de facto Autonomous Governance and Stability in the Middle East: The Case of Kurds in Rojava. *The Journal of the Middle East and Africa*, 15(1), 91-110. Doi:10.1080/21520844.2024.2314447.
- 4- Akhtar, N., & Nageen, H. (2019). The Syrian Conflict: An Inside-Out and Outside-In Approach. *International Journal on World Peace*, 36(3). Department of Politics and International Relations, International Islamic University.
- 5- Al-Ansari, N. (2013). The water resources in Iraq. *Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering*, 3(2), 39-63.
- 6- Al-Ansari, N.; Adamo, N.; Sissakian, V. K.; Knutsson, S., & Laue, J. (2018). Water Resources of the Euphrates River Catchment. *Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering*, 8(3), 1-20.
- 7- Aldalooi, L. H. (2024). Hydro-Political Relations between Turkey and Iraq over the Tigris and Euphrates Rivers: Dyadic Relationships and Structure Matter. *Middle East Critique*. Doi:10.1080/19436149.2024.2303575.
- 8- Allan, J. A. (2000). The Middle East Water Question: Hydropolitics and the Global Economy. London; New York: I.B. Tauris.
- 9- Alsuwaidi, A.; Al Qubaisi, M., & AL-Subai, R. (2022). Iraq Foreign Policy since 2003. In F. Nohra (Ed.), *Diplomatic Structures*. Sorbonne University Abu Dhabi. Retrieved from the original source.
- 10- Altinors, G., & Akcay, Ü. (2022). Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: The Political Economy of Regime Change in Turkey. *Globalizations*, 19(7), 1029-1053.
- 11- Buzan, B.; Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- 12- Conker, A., & Hussein, H. (2020). Hydropolitics and issue-linkage along the Orontes River Basin: an analysis of the Lebanon–Syria and Syria–Turkey hydropolitical relations. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 20, 103-121.
- 13- Daoudy, M. (2010). The Geopolitics of Water in the Middle East: Turkey as a Regional Power. Retrieved from https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/34645513/Geopolitics_Turkey_Water_Geopolitics_395-418_MD-libre.pdf.

- 14- Daoudy, M. (2020). The Origins of the Syrian Conflict: Climate Change and Human Security. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- 15- Dias, T. F., & Ghisi, E. (2024). Urban Water Consumption: A Systematic Literature Review. *Water*, 16(6), 838. Doi:10.3390/w16060838.
- 16- Eklund, L.; Theisen, O. M.; Baumann, M.; Tollefsen, A. F.; Kuemmerle, T., & Nielsen, J. Ø. (2022). Societal drought vulnerability and the Syrian climate-conflict nexus are better explained by agriculture than meteorology. *Communications Earth & Environment*, 3, Article 85. Doi:10.1038/s41467-022-28156-8.
- 17- ESCWA. (2013). Euphrates River Basin: Hydrology, Water Quality and Management. United Nations.
- 18- Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2011). The State of Food and Agriculture 2010-2011: Women in Agriculture: Closing the Gender Gap for Development.
- 19- Gleick, P. H. (1993). Water and conflict: Fresh water resources and international security. *International Security*, 18(1), 79-112.
- 20- Global Data. (2024). Power plant profile: Tishrin, Syria. Retrieved from <https://www.power-technology.com/marketdata/power-plant-profile-tishrin-syria/?cf-view>.
- 21- Günay, C. (2019.). Turkey's Changing Role After the Cold War: From Ideational to Civilizational Geopolitics. Retrieved from <https://transatlanticrelations.org/wp-content/uploads/2019/10/20-Gunay.pdf>.
- 22- Guttman, A. (2022). The Rise of ISIS as a Partial Surprise: An Open-Source Analysis on the Threat Evolution and Early Warnings in the United Kingdom. Retrieved from Doi:10.1080/08850607.2022.2095543.
- 23- Homer-Dixon, T. (1994). Environmental and demographic threats to Canadian security. *Canadian Foreign Policy*, 2(2), 7-40.
- 24- Kibaroglu, A. (2017). State-of-the-art review of transboundary water governance in the Euphrates-Tigris River basin. *International Journal of Water Resources Development*. Doi:10.1080/07900627.2017.1408458.
- 25- Kibaroglu, A., & Maden, T. E. (2014). An analysis of the causes of water crisis in the Euphrates-Tigris River basin. *Environmental Studies and Sciences*, 4, 347-353. Doi:10.1007/s13412-014-0185-911of30.
- 26- King, M. D. (2015). The Weaponization of Water in Syria and Iraq. *The Washington Quarterly*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/290473455>
- 27- Kinninmont, J.; Stansfield, G., & Sirri, O. (2013). Iraq on the International Stage: Foreign Policy and National Identity in Transition.
- 28- Klare, M. T. (2001). Resource wars: The New Landscape of global conflict. New York: Metropolitan Books.
- 29- Larson, R. (2012). What Does Turkey's Contemplated European Union "Freeze" Have to do with Water?
- 30- Lorenz, F. M., & Erickson, E. J. (1999). The Euphrates Triangle: Security Implications of the Southeastern Anatolia Project. With the collaboration of B. R. Shaw, A. T. Wolf, & J. F. Kolars.
- 31- Lorenz, F., & Erickson, E. J. (2023). Strategic Water: Iraq and Security Planning in the Euphrates-Tigris Basin, Expanded Edition. Marine Corps University Press. ISBN: 979-8-9862594-8-2. Doi: 10.56686/9798986259482.
- 32- Lossow, T. (2016). Water as Weapon: IS on the Euphrates and Tigris. The Systematic Instrumentalization of Water Entails Conflicting IS Objectives. SWP Comments 3. Stiftung Wissenschaft und Politik, German Institute for International and Security Affairs.
- 33- Lund, A. (2019). From Cold War to Civil War: 75 Years of Russian-Syrian Relations. UI

- Paper 2/2019. Swedish Institute of International Affairs. Retrieved from ui.se/butiken/uis-publikationer/ui-paper/2019/russia-in-the-middle-east.
- 34- Marr, P. (2012). *The modern history of Iraq* (3rd Ed.). Westview Press. ISBN: 978-0-8133-4443-0 (pbk: alk. paper), 978-0-8133-4521-5.
 - 35- Mazlum, I. M. (2018). ISIS as an Actor Controlling Water Resources in Syria and Iraq. In O. Z. Oktav et al. (Eds.), *Violent Non-state Actors and the Syrian Civil War*. Springer International Publishing. Doi:10.1007/978-3-319-67528-2_6.
 - 36- Michnik, W., & Plakoudas, S. (2020, January 2). The US Withdrawal and the Scramble for Syria. *Wild Blue Yonder*. Retrieved from <https://www.airuniversity.af.edu/Wild-Blue-Yonder/Article-Display/Article/2013791/the-us-withdrawal-and-the-scramble-for-syria>.
 - 37- Mueller, A.; Detges, A.; Pohl, B.; Reuter, M. H.; Rochowski, L.; Volkholz, J., & Woertz, E. (2021). Climate change, water and future cooperation and development in the Euphrates-Tigris basin. Report.
 - 38- Oktav, Ö. Z.; Behnassi, M., & McGlade, K. (Eds.). (2017). Turkey's Water Policy in the EuphratesTigris Basin. In *Environmental Change and Human Security in Africa and the Middle East*. Springer.
 - 39- Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. (n.d.). Relations between Türkiye and Iraq. Retrieved from <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkiye-and-iraq.en.mfa>
 - 40- Schulz, M. (1995). Turkey, Syria and Iraq: A hydropolitical security complex. In L. Ohlsson (Ed.), *Hydropolitics: Conflicts over water as a development constraint* (pp. 20–35). London: Zed Books.
 - 41- Shamout, M. N., & Lahn, G. (2015). *The Euphrates in Crisis: Channels of Cooperation for a Threatened River*. Energy, Environment and Resources. Chatham House.
 - 42- Turan, I. (2011). The Water Dimension in Turkish Foreign Policy. In *Turkey's Water Policy: National Frameworks and International Cooperation* (pp. 179–195). Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
 - 43- Turton, A. R. (2002). *A Hydropolitical Security Complex and Its Relevance to the SADC Region*. Cambridge Paper. Head: African Water Issues Research Unit (AWIRU).
 - 44- Turton, A. (2001). *A Hydropolitical Complex as a Factor in the International Relations of Contemporary Southern Africa*. Cambridge Paper. Head: African Water Issues Research Unit (AWIRU), Centre for International Political Studies (CIPS), University of Pretoria.
 - 45- Vasiliev, A. (2018). *Russia's Middle East Policy: From Lenin to Putin*. Routledge.
 - 46- Venturi, L. A. B., & Capozzoli, C. R. (2017). Changes in the water quantity and quality of the Euphrates River are associated with natural aspects of the landscape. *Water Policy*. Uncorrected Proof, 1-26.
 - 47- Voss, K. A.; Famiglietti, J. S.; Lo, M.; De Linage, C.; Rodell, M., & Swenson, S. C. (2013). Groundwater depletion in the Middle East from GRACE with implications for transboundary water management in the Tigris-Euphrates-Western Iran region. *Water resources research*, 49(2), 904-914.
 - 48- Warner, J. (2012). The struggle over Turkey's Ilisu Dam: domestic and international security linkages. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 12, 231–250.
 - 49- Wasinger, C. E. (2015). *Peace Be Dammed? Water Power and Water Politics in the Tigris-Euphrates Basin*. Honors Projects Student Scholarship and Creative Work. Bowdoin Digital Commons.
 - 50- Williams, P. A. (2020). *Turkish Hydro-Hegemony: The Impact of Dams*. Retrieved from doi:10.1093/oso/9780197552636.003.0003.
 - 51- Zeitoun, M., & Warner, J. (2008). *Power and water in the Middle East: The hidden politics*

